

इयत्ता

१०

स्व-विकास व कलारसास्वाद

भारताचे संविधान

भाग ४ क

नागरिकांची मूलभूत कर्तव्ये

अनुच्छेद ५१ क

मूलभूत कर्तव्ये – प्रत्येक भारतीय नागरिकाचे हे कर्तव्य असेल की त्याने –

- (क) प्रत्येक नागरिकाने संविधानाचे पालन करावे. संविधानातील आदर्शांचा, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीताचा आदर करावा.
- (ख) स्वातंत्र्याच्या चळवळीला प्रेरणा देणाऱ्या आदर्शांचे पालन करावे.
- (ग) देशाचे सार्वभौमत्व, एकता व अखंडत्व सुरक्षित ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे.
- (घ) आपल्या देशाचे रक्षण करावे, देशाची सेवा करावी.
- (ङ) सर्व प्रकारचे भेद विसरून एकोपा वाढवावा व बंधुत्वाची भावना जोपासावी. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला कमीपणा आणतील अशा प्रथांचा त्याग करावा.
- (च) आपल्या संमिश्र संस्कृतीच्या वारशाचे जतन करावे.
- (छ) नैसर्गिक पर्यावरणाचे जतन करावे. सजीव प्राण्यांबद्दल दयाबुद्धी बाळगावी.
- (ज) वैज्ञानिक दृष्टी, मानवतावाद आणि जिज्ञासूवृत्ती अंगी बाळगावी.
- (झ) सार्वजनिक मालमत्तेचे जतन करावे. हिंसेचा त्याग करावा.
- (ञ) देशाची उत्तरोत्तर प्रगती होण्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक कार्यात उच्चत्वाची पातळी गाठण्याचा प्रयत्न करावा.
- (ट) ६ ते १४ वयोगटातील आपल्या पाल्यांना पालकांनी शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून द्याव्यात.

शासन निर्णय क्रमांक : अभ्यास-२११६/(प्र.क्र.४३/१६) एसडी-४ दिनांक २५.४.२०१६
अन्वये स्थापन करण्यात आलेल्या समन्वय समितीच्या
दि. २९.१२.२०१७ रोजीच्या बैठकीमध्ये हे पाठ्यपुस्तक सन २०१८-१९ या शैक्षणिक वर्षापासून
निर्धारित करण्यास मान्यता देण्यात आली आहे.

स्व-विकास व कलारसास्वाद

इयत्ता दहावी

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४.

ER1GKQ

आपल्या स्मार्टफोनवरील DIKSHA App द्वारे पाठ्यपुस्तकाच्या पहिल्या पृष्ठावरील Q.R. Code द्वारे डिजिटल पाठ्यपुस्तक व प्रत्येक पाठामध्ये असलेल्या Q.R.Code द्वारे त्या पाठासंबंधित अध्ययन-अध्यापनासाठी उपयुक्त दृक्-श्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.

प्रथमावृत्ती : २०१८

पुनर्मुद्रण : २०२१

© महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे ४११००४

या पुस्तकाचे सर्व हक्क महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळाकडे राहतील. या पुस्तकातील कोणताही भाग संचालक, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ यांच्या लेखी परवानगीशिवाय उद्धृत करता येणार नाही.

स्व-विकास व कलारसास्वाद

विषय समिती

डॉ. शिरीषा साठे, अध्यक्ष
श्रीमती शीतल बापट, सदस्य
श्री. विद्यानिधी (प्रसाद) वनारसे, सदस्य
श्रीमती आभा भागवत, सदस्य
श्रीमती प्रतिभा कदम, सदस्य
डॉ. अजयकुमार लोळगे, सदस्य सचिव

मुखपृष्ठ

श्रीमती आभा भागवत

चित्र व सजावट

श्रीमती मधुरा पेंडसे
श्री. भूषण राजे

विशेष सहकार्य

संशोधन व विकास विभाग
श्यामची आई फाऊंडेशन

प्रकाशक

विवेक उत्तम गोसावी
नियंत्रक,
पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ,
प्रभादेवी, मुंबई-२५

निर्मात्रित

श्रीमती सायली तामणे	डॉ. शामलाताई वनारसे
श्रीमती परिणिता बालसुब्रमण्य	श्री. इम्टियाज शेख
श्रीमती नीता मुतालीक	श्री. संजय बुगटे
श्रीमती निशिगंधा शेजूळ	श्री. शिवाजी हांडे

संयोजक : डॉ. अजयकुमार लोळगे
विशेषाधिकारी कार्यानुभव व
प्र. विशेषाधिकारी कला
पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

अक्षरजुळणी : पाठ्यपुस्तक मंडळ, पुणे

निर्मिती : श्री. सच्चितानंद आफळे
मुख्य निर्मिती अधिकारी
श्री. सचिन मेहता
निर्मिती अधिकारी
श्री. नितीन वाणी
सहायक निर्मिती अधिकारी

कागद : ७० जी.एस.एम. क्रीमवोव्ह

मुद्रणादेश : N/PB/2021-22/65,000

मुद्रक : COLOUR GRAPHICS, AURANGABAD

भारताचे संविधान

उद्देशिका

आम्ही, भारताचे लोक, भारताचे एक सार्वभौम
समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही गणराज्य घडविण्याचा
व त्याच्या सर्व नागरिकांस:

सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय;
विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा
व उपासना यांचे स्वातंत्र्य;
दर्जाची व संधीची समानता;

निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचा
आणि त्या सर्वांमध्ये व्यक्तीची प्रतिष्ठा
व राष्ट्राची एकता आणि एकात्मता
यांचे आश्वासन देणारी बंधुता
प्रवर्धित करण्याचा संकल्पपूर्वक निर्धार करून;

आमच्या संविधानसभेत

आज दिनांक सव्वीस नोव्हेंबर, १९४९ रोजी
याद्वारे हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित
करून स्वतःप्रत अर्पण करीत आहोत.

राष्ट्रगीत

जनगणमन-अधिनायक जय हे
भारत-भाग्यविधाता ।
पंजाब, सिंधु, गुजरात, मराठा,
द्राविड, उत्कल, बंग,
विंध्य, हिमाचल, यमुना, गंगा,
उच्छल जलधितरंग,
तव शुभ नामे जागे, तव शुभ आशिस मागे,
गाहे तव जयगाथा,
जनगण मंगलदायक जय हे,
भारत-भाग्यविधाता ।
जय हे, जय हे, जय हे,
जय जय जय, जय हे ॥

प्रतिज्ञा

भारत माझा देश आहे. सारे भारतीय
माझे बांधव आहेत.

माझ्या देशावर माझे प्रेम आहे. माझ्या
देशातल्या समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या
परंपरांचा मला अभिमान आहे. त्या परंपरांचा
पाईक होण्याची पात्रता माझ्या अंगी यावी म्हणून
मी सदैव प्रयत्न करीन.

मी माझ्या पालकांचा, गुरुजनांचा आणि
वडीलधाऱ्या माणसांचा मान ठेवीन आणि
प्रत्येकाशी सौजन्याने वागेन.

माझा देश आणि माझे देशबांधव यांच्याशी
निष्ठा राखण्याची मी प्रतिज्ञा करीत आहे. त्यांचे
कल्याण आणि त्यांची समृद्धी ह्यांतच माझे
सौख्य सामावले आहे.

प्रस्तावना

विद्यार्थी मित्रांनो,

इयत्ता दहावीच्या वर्गात तुम्हां सर्वांचे स्वागत आहे. 'स्व-विकास व कलारसास्वाद' या विषयाचे पाठ्यपुस्तक तुमच्या हाती देताना आम्हांला विशेष आनंद होत आहे.

जागतिकीकरणाच्या २१ व्या शतकात आवश्यक असलेली जीवनकौशल्ये आत्मसात करण्यासाठी व तुमच्या करिअरच्या यशस्वी वाटचालीसाठी या विषयातून आवश्यक ते मार्गदर्शन तुम्हांला मिळेल. पुढील जीवनातील आव्हानांना तुम्ही सक्षमपणे सामोरे जाऊ शकाल. तसेच स्व-ओळख करून घेऊन स्वतःच्या संधी ओळखण्याची क्षमता तुमच्यात निर्माण होईल, असा विश्वास वाटतो.

तुम्हांला माहीतच आहे, की मानवी जीवनातील कलेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. तसेच कलेमुळे आपले आयुष्य समृद्ध होण्यास मदत होते. त्यामुळे कलारसास्वाद हा भागही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

स्व-विकास व कलारसास्वाद या पाठ्यपुस्तकाचा मूळ हेतू हा तुमच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित गोष्टींशी आहे. पुस्तिकेची सुरुवात तुम्हांला आवडणाऱ्या चित्रमय कथेतून केली आहे. चित्रातून पुढच्या प्रकरणात काय शिकणार आहोत याचा संदेश दिला आहे. या पाठ्यपुस्तकातून 'थोडी गंमत करू' व 'चर्चा करा' अशा अनेक कृतीतून तुम्ही हा विषय शिकणार आहात. या सर्व कृती तुम्ही आवर्जून करा. या कृती तुमच्या विचारप्रक्रियेला चालना देतील.

पाठ्यपुस्तकात अनेक छोट्या छोट्या खेळांचा समावेश केलेला आहे. त्या खेळांतून तुम्ही बरेच काही शिकणार आहात. दिलेले उपक्रम, त्यांची कार्यवाही व त्या दरम्यान आवश्यक असणारी कृती तुम्ही स्वतः काळजीपूर्वक करा. तसेच आवश्यक तेथे तुमच्या शिक्षकांची, पालकांची व वर्गातील सहकाऱ्यांची मदत घ्या. आजच्या तंत्रज्ञानाच्या वेगवान युगात संगणक, स्मार्टफोन हे तर तुमच्या परिचयाचे आहेतच. पाठ्यपुस्तकातून अभ्यास करताना माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साधनांचा सुयोग्य वापर करा. जेणेकरून तुमचे अध्ययन सुकर होईल.

पाठ्यपुस्तक वाचताना, अभ्यासताना आणि समजून घेताना तुम्हांला त्यातील आवडलेला भाग तसेच अभ्यास करताना येणाऱ्या अडचणी, पडणारे प्रश्न आम्हांला जरूर कळवा.

तुम्हांला तुमच्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी हार्दिक शुभेच्छा !

पुणे

दिनांक : १८ मार्च २०१८, गुढीपाडवा

भारतीय सौर दिनांक : २७ फाल्गुन १९३९

(डॉ. सुनिल मगर)

संचालक

महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व
अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे.

स्व-विकास व कलारसास्वाद क्षमता विधाने

इयत्ता दहावी अखेरीस विद्यार्थ्यांमध्ये पुढील क्षमता विकसित व्हाव्यात, अशी अपेक्षा आहे.

अ.क्र.	घटक	क्षमता विधाने
१.	मी एक नागरिक	- चिकित्सक विचार – दैनंदिन आयुष्यातील स्वतःच्या व इतरांच्या वर्तनाचे विश्लेषण करून ते लोकशाही जीवनशैलीच्या मूल्यांना धरून आहे का याची चिकित्सा करण्याची क्षमता विकसित करणे. - सहवेदना – समाजात अस्तित्वात असणारी परस्परावलंबित्वाची जाणीव व त्या अनुषंगाने इतर लोकांबाबत सहवेदना विकसित करणे. - स्वयं-व्यवस्थापन – स्वतःच्या वर्तनातील त्रुटी ओळखून त्यांवर मात करण्याच्या दृष्टिने योग्य नियोजन करण्याची क्षमता विकसित करणे. - विविधतेचा स्वीकार – स्वतःच्या अवतीभवतीच्या लोकांमधील विविधता स्वीकारण्याची व तिचे महत्त्व जाणून तिचे समर्थन करण्याची क्षमता विकसित करणे. - नेतृत्वक्षमता/नेतृत्वगुण – स्वतःच्या घरी किंवा शाळेमध्ये लोकशाही जीवनशैली प्रत्यक्षात आणण्यासाठी गरजेचे असलेले बदल घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असलेला नेतृत्वगुण विकसित करणे.
२.	मी आणि माध्यमे – १	‘स्व’ ची जाणीव/स्वयंबोधन – माध्यमांचा परिणाम, किशोरावस्थेतील बदल व या दोन्हीमुळे उद्भवणाऱ्या संभाव्य धोक्यांबाबत असणारी समज विकसित करणे. - भावनांना व्यवस्थितरीत्या हाताळणे – माध्यमांमुळे स्वतःच्या आयुष्यावर होणाऱ्या परिणामांना सामोरे जाण्याची, किशोरावस्थेच्या दरम्यान होत असलेल्या भावनिक बदलांना व्यवस्थितरीत्या हाताळण्याची क्षमता विकसित करणे. - चिकित्सक विचार – दैनंदिन आयुष्यातील निर्णयांवर माध्यमांचा असणारा प्रभाव ओळखता येण्याची क्षमता विकसित करणे. - ठाम भूमिका घेण्याचा आत्मविश्वास – व्यसन व त्यासंबंधी घडणारे धोक्याचे व बेजबाबदार वर्तन टाळण्याची ठाम भूमिका घेण्यासाठी गरजेचा असणारा आत्मविश्वास विकसित करणे. - समस्या निराकरण – व्यसनाधीनतेसारख्या समस्यांवर योग्य पर्याय निवडून समस्या हाताळण्याची क्षमता विकसित करणे.
३.	मी आणि दृश्य कला	- कलेबद्दलची जाणीव – दृश्यकलांतील विविध प्रवाहांबाबतची जाणीव विकसित करणे. - कलाविष्कार निर्मिती – विविध प्रवाहांपैकी एकाचा वापर करून एखादा कलाविष्कार निर्माण करण्याची क्षमता विकसित करणे. - अभिव्यक्ती – दृश्यकलेच्या माध्यमातून स्वतःचे विचार, भावना व अनुभव व्यक्त करता येण्याची क्षमता विकसित करणे. - सर्जनशीलता – काही वेगळ्या व नवीन कलाप्रकारांच्या माध्यमातून नवनिर्मिती करता येण्याची क्षमता विकसित करणे. - सौंदर्यदृष्टी निर्माण होणे – एखाद्या कलाविष्काराचे निरीक्षण करून त्यातील स्वतःला भावणाऱ्या घटकांचे वर्णन स्वतःच्या शब्दात करण्याची क्षमता विकसित करणे.

अ.क्र.	घटक	क्षमता विधाने
		६) प्रत्यक्ष जीवनातील उपयोजन १) कलेचे मानवी जीवनातील महत्त्व सांगता येण्याची क्षमता विकसित करता येणे. २) दृश्यकलेतील करिअरच्या संधीसंबंधीची समज विकसित करणे. ३) कलेसंबंधीच्या काही विचारांचे अर्थ लावून खऱ्या आयुष्यात त्यांच्या सत्यतेबद्दल विचार करण्याची क्षमता विकसित करणे.
४.	मी आणि माध्यमे - २	१) 'स्व' ची जाणीव/स्वयंबोधन - माध्यमाच्या व समाज माध्यमांचा परिणामामुळे, उद्भवणाऱ्या संभाव्य धोक्यांबाबत असणारी समज विकसित करणे. २) भावनांना व्यवस्थितरित्या हाताळणे - भिन्नलिंगी किंवा समलिंगी व्यक्तीप्रतीचे आकर्षण व भावनांना व्यवस्थितरित्या हाताळण्याची क्षमता विकसित करणे. ३) चिकित्सक विचार - स्त्रीपुरुषांच्या समाजातील स्थानाबद्दलच्या व भूमिकांबद्दलच्या संकल्पना निर्माण करण्यामध्ये माध्यमांचा असणारा प्रभाव ओळखता येण्याची क्षमता विकसित करणे. ४) ठाम भूमिका घेण्याचा आत्मविश्वास - लैंगिक गैरवर्तन टाळण्याची ठाम भूमिका घेण्यासाठी गरजेचा असणारा आत्मविश्वास विकसित करणे. ५) समस्या निराकरण - लैंगिक शोषणासारख्या समस्यांवर योग्य पर्याय निवडून समस्या हाताळण्याची क्षमता विकसित करणे.
५.	मी आणि माझे करिअर	१) चिकित्सक विचार - करिअरच्या प्रचलित संकल्पनांचे वस्तुनिष्ठपणे विश्लेषण करून ती स्वतःची व्याख्या बनवण्याची क्षमता विकसित करणे. २) समस्या निराकरण - स्वतःच्या करिअरच्या वाटेमध्ये येणारे प्रश्न व समस्यांवर योग्य तो मार्ग काढण्याची क्षमता विकसित करणे. ३) ध्येय बांधणी - स्वतःचे ध्येय नेमकेपणाने ठरवता येण्याची क्षमता विकसित करणे. ४) स्वयं-व्यवस्थापन - स्वतःचे ध्येय गाठण्यामध्ये असणाऱ्या अडचणींवर मात करण्यासाठी स्वतःमध्ये योग्य तो बदल घडवून आणण्याची क्षमता विकसित करणे. ५) प्रभावी संप्रेषण - करिअरच्या संदर्भात पालकांचे विचार जाणून घेणे, स्वतःचे विचार स्पष्टपणे शब्दबद्ध करणे व प्रभावीरित्या पालकांशी संप्रेषण करणे यांबाबतची क्षमता विकसित करणे. ६) निर्णय क्षमता - दिलेल्या सात क्षेत्रांपैकी आपल्या आवडीप्रमाणे कोणत्याही एका क्षेत्राची निवड करण्याची व त्याचे समर्थन करण्याची क्षमता विकसित करणे.
६.	मी आणि प्रयोगजीवी कला	(१) कलेबाबतची जाणीव/कलाबोधन - प्रयोगजीवी कलांच्या मूलभूत घटकांबाबतची जाणीव विकसित करणे. (२) सादरीकरण - प्रयोगजीवी कलेच्या विविध प्रकारांचा, मूलभूत घटकांचा वापर करून सादरीकरण करण्याची क्षमता विकसित करणे. (३) अभिव्यक्ती - स्वतःचे विचार, भावना व अनुभव प्रयोगजीवी कलांच्या माध्यमातून व्यक्त करता येण्याची क्षमता विकसित करणे. (४) सर्जनशीलता - एखाद्या प्रयोगजीवी कलेमध्ये, स्वतःच्या सर्जनशीलतेच्या आधारे नवनिर्मिती करता येण्याची क्षमता विकसित करणे. (५) सौंदर्यदृष्टी निर्माण होणे - अ) एखाद्या कलाविष्काराचे निरीक्षण करून त्यातील स्वतःला भावणाऱ्या घटकांचे वर्णन स्वतःच्या शब्दात करण्याची क्षमता विकसित करणे. आ) प्रयोगजीवी कलांच्या सादरीकरणातील, घटकांमधील वैविध्य स्वीकारणे व तिचे महत्त्व जाणून तिचे समर्थन करण्याची क्षमता विकसित करणे.

शिक्षकांसाठी

मित्रहो,

‘स्व-विकास व कलारसास्वाद’ हा विषय शिकविण्याची अत्यंत महत्त्वपूर्ण, आव्हानात्मक पण तितकीच आनंददायी जबाबदारी आपल्यावर सुपूर्द करण्यात आली आहे त्याबद्दल प्रथम आपले अभिनंदन. नववीमध्ये या विषयाची ओळख झाल्यामुळे व तो शिकवण्याचा अनुभव मिळाल्यामुळे हा विषय शिकवायला आपण अधिक सज्ज झाला असाल अशी आशा आहे.

१० वीतील मांडणी :

१. इयत्ता ९ वीमध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतःची ओळख होणे, स्वतःच्या क्षमता, आवडी-निवडी, मर्यादा यांची जाणीव होणे ही उद्दिष्टे समोर ठेवून प्रकरणांची रचना करण्यात आली होती. इयत्ता १० वीमध्ये यापेक्षा एक पाऊल पुढे जाऊन विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आजूबाजूच्या परिस्थितीचे भान येणे, त्यांच्या कानावर पडणाऱ्या माहितीची त्यांना चिकित्सा करता येणे, त्यातून स्वतःसाठी निष्कर्ष काढता येणे, एक नागरिक म्हणून समाजात वावरताना महत्त्वाची असणारी मूल्ये समजणे तसेच करिअरच्या दृष्टीने अधिक स्पष्टता येणे व ध्येयनिश्चिती करता येणे ही उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवण्यात आली आहेत.
२. प्रत्येक व्यक्तीची शारीरिक, भावनिक, वैचारिक व वर्तनासंबंधीची प्रवृत्ती असते. त्यावरून ठरते की ती एखाद्या सामाजिक, राजकीय परिस्थितीमध्ये कशा प्रकारे वागते, माध्यमांद्वारे मिळणाऱ्या संकेतांचे, माहितीचे कसे अर्थ लावते, करिअरच्या प्रचलित प्रवाहांकडे कसे बघते. या सगळ्यांचे एक भान विद्यार्थ्यांना यावे हेदेखील या पाठ्यपुस्तकाचे महत्त्वाचे उद्दिष्टे आहे.
३. १० वीमध्ये कलारसास्वादाचा भर हा कौशल्य विकसित करण्यावर नसून दृष्टी विकसित करण्यावर जास्त आहे. कलेतील विविध प्रवाह, घटक समजून घेणे, सौंदर्य निर्मितीची काही तंत्रे समजणे, कलेतील वैविध्य समजून घेणे, कलेबाबत असलेले विचार समजून घेणे, कला निर्माण करण्याच्या प्रक्रियेतील आनंद अनुभवणे व स्वतःची कल्पकता वापरून नवनिर्मिती करणे यांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

अशाप्रकारे शालेय जीवनातून बाहेरच्या विश्वात पाऊल ठेवणाऱ्या विद्यार्थ्यांना, बाहेरील जगात आत्मविश्वासाने जगण्यासाठी सुसज्ज करण्याच्या हेतूने निर्माण करण्यात आलेला हा एक सेतू आहे या दृष्टीने या विषयाकडे पाहता येईल.

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया :

हा विषय पद्धत व त्यातून अपेक्षित परिणाम इतर शालेय विषयांपेक्षा भिन्न असल्यामुळे ती पद्धत नीट समजून घेऊन त्यापद्धतीने त्याची अंमलबजावणी करणे अनिवार्य आहे.

१. या पुस्तिकेतील सर्व आशय हा रचनावादी पद्धतीने शिकवायचा असून त्यासाठी योग्य ते उपक्रम, प्रश्न व सूचना पुस्तिकेत देण्यात आलेल्या आहेत. कोणतेही प्रकरण शिकवण्याआधी त्याचा संपूर्ण अभ्यास

शिक्षकांनी करणे अपेक्षित असून त्यातील उपक्रमांचे नियोजन करावयाचे आहे. गरज असेल तेव्हाच फक्त शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसमोर पुस्तिका उघडून वाचन करावे.

२. या विषयाचे यश हे कुठलीही 'माहिती' विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचवण्यात नसून विद्यार्थ्यांना स्वतःबद्दल, इतरांबद्दल विचार करण्यास उद्युक्त करण्यावर अवलंबून आहे. वर्गात घडणाऱ्या प्रक्रिया, उपक्रम, होणारा संवाद, गटकाम, विद्यार्थ्यांचे आत्मपरीक्षण हेच विद्यार्थ्यांचे खरे शिक्षण आहे. या प्रक्रिया घडवून आणणे हेच या विषयाचे साध्य आहे. सर्व उपक्रम योग्य पद्धतीने घेऊन मोकळी व अर्थपूर्ण चर्चा घडवून आणणे हेच शिक्षकाचे काम आहे. या विषयासंदर्भात शिक्षकाचे मुख्य कर्तव्य हे 'सुलभीकरण' एवढेच आहे.
३. या विषयामध्ये विद्यार्थ्यांनी स्वतःबद्दल, स्वतःच्या अडचणींबद्दल मोकळेपणाने बोलणे अपेक्षित आहे. यासाठी वर्गाचे वातावरण विद्यार्थ्यांना आश्वासक व खेळीमेळीचे असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी शिक्षकांनी जागरूक असणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. विद्यार्थ्यांवर कोणत्याही प्रकारचे दडपण, भीती असल्यास संपूर्ण शिक्षणप्रक्रिया अर्थहीन ठरेल. विद्यार्थ्यांनी सांगितलेल्या समस्या, अडचणी गांभीर्याने घेऊन त्याबद्दल त्यांची वर्गात टिंगल होणार नाही याकडे विशेष लक्ष द्यावे.
४. पुस्तिकेतील प्रत्येक उपक्रमाला न्याय देऊन त्यानंतरची चर्चा/गटकाम अर्थपूर्ण पद्धतीने घडवून आणण्याचा प्रयत्न शिक्षकाने करावा. **विषयाचा गाभा त्यातील उपक्रम, चर्चा, गटकामांतच आहे हे नेहमी लक्षात ठेवावे.** कोणत्याही कारणास्तव, विशेषतः अभ्यासक्रमपूर्ण करण्याची घाई करून चर्चेला/गटकामास टाळू नये.
५. बहुतेक सर्व उपक्रमांवर मुक्त चर्चा अपेक्षित असून त्यात कोणतेही एक उत्तर चूक किंवा बरोबर नाही हे लक्षात घ्यावे. विद्यार्थ्यांनी स्वतः विचार करणे, तर्कसुसंगत उत्तर देणे व त्यांच्या उत्तराचे त्यांच्यापरीने समर्थन करता येणे एवढेच अपेक्षित आहे.
६. शक्यतो शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना प्रश्नाचे/परिस्थितीचे सर्व बाजूने आकलन होईल यासाठी दोन्ही बाजूने प्रश्न विचारून त्यांना सखोलपणे विचार करायला भाग पाडणे अपेक्षित आहे.

गुणांचे नियोजन :

१. या विषयासाठी कोणतीही लेखी परीक्षा नाही. मात्र वर्गातील शैक्षणिक प्रक्रियेचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन व नोंदी ठेवणे अपेक्षित आहे.
२. विद्यार्थ्यांनी या विषयासाठी एक २०० पानी वही बनवावी व जे उपक्रम वहीत सोडविणे अपेक्षित आहेत ते त्यात सोडवावे. कोणत्याही प्रकारचे इतर साहित्य त्यासाठी वापरण्यात येऊ नये.
३. प्रत्येक प्रकरणानंतर एक मूल्यमापन आराखडा देण्यात आलेला आहे. शिक्षकांनी त्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन करून त्याचे रेकॉर्ड स्वतःकडे ठेवणे अपेक्षित आहे. विद्यार्थ्यांनी वहीत केलेले काम तपासून त्याला पुस्तिकेत दिल्याप्रमाणे गुण देणे अपेक्षित आहे. वर्षाअखेर विद्यार्थ्यांना मिळालेल्या गुणांची बेरीज करून त्यावरून त्यांची श्रेणी ठरवण्यात यावी.

अनुक्रमणिका

६. मी आणि प्रयोगजीवी कला

पृष्ठ ८७

५. मी आणि माझे करिअर

पृष्ठ ६७

४. मी आणि माध्यमे-२

पृष्ठ ५२

३. मी आणि दृश्य कला

पृष्ठ ३५

२. मी आणि माध्यमे-१

पृष्ठ १८

१. मी एक नागरिक

पृष्ठ १